

ТОЦЬКИЙ Б. А.

аспірант кафедри державно-правових наук
(ВНЗ «Університет економіки та права
«КРОК»)
ORCID ID: 0000-0001-9708-5001

ЧЕРНЕЦЬКИЙ С. С.

доктор філософії з економіки
ORCID ID: 0000-0002-7368-4509

УДК 340.11

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.41>

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ

Стаття присвячена аналізу принципу пропорційності в праві та його історичному розвитку. У ній розглядається, як різні правові системи з часом включали й адаптували цей принцип, відображаючи мінливі погляди на справедливість. Автори досліджують, як пропорційність стала ключовим елементом обмеження для державної влади, забезпечуючи баланс між правами та інтересами громадян і суспільства. Встановлено, що зміст, який вкладався у пропорційність (як ідею, концепт, принцип тощо), безпосередньо залежав від праворозуміння, притаманного відповідному часовому періоду.

Історія становлення принципу пропорційності (співмірності) у праві пов'язана з еволюцією юридичної думки та розвитком правових систем. При цьому тривалий час у дослідженнях, присвячених пропорційності, простежується змішання правової та моральної складових. Принцип пропорційності у праві є результатом тривалого й поступового процесу розвитку, починаючи з давніх цивілізацій і триваючи до наших днів. Він відображає прагнення суспільства до дотримання справедливості, доцільності, необхідності, балансу інтересів у застосуванні права на міждержавному та внутрішньодержавному рівнях.

Зроблено висновок, що принцип пропорційності – практичне юридичне втілення загальної концепції пропорційності – бере свій розвиток з постулатів, викладених Аристотелем і Платоном стосовно ідеї справедливості. Вони надавали значущість співмірності при встановленні справедливості та рівноваги в суспільстві. Протягом століть думка, викладена античними філософами, еволюціонувала, змінюючись і уточнюючись їх ідейними послідовниками і, зрештою, набула сучасного вигляду принципу пропорційності. У стародавніх суспільствах, включаючи римське право, існували елементи пропорційності, хоча термінологія й формулювання могли миттєво різнитись. Пропорційність застосовувалася у сфері кримінального правосуддя, де покарання співвідносилося з тяжкістю злочину. З часом принцип пропорційності поширився й на інші галузі права. На сьогодні принцип пропорційності займає важливу роль у міжнародній системі права війни. Він застосовується для пошуку балансу негативів війни та переваг застосування військової сили, в контексті застосування військової сили як останнього способу вирішення конфліктів у міжнародному публічному праві.

Ключові слова: *принцип пропорційності, баланс інтересів, співмірність, справедливість, aequitas, recta ratio, rechtsstaat*

Totskyi B. A., Chernetskyi S. S. Genesis of the formation of the principle of proportionality

The article analyzes the principle of proportionality in law and its historical development. It examines how different legal systems have incorporated and adapted this principle over time, reflecting changing views of justice. The authors examine how proportionality has become a key element of constraint on state power, striking a balance between the rights and interests of citizens and society. It is established that the meaning of proportionality (as an idea, concept, principle, etc.) directly depended on the legal understanding inherent in the relevant time period.

The history of the principle of proportionality (proportionality) in law is associated with the evolution of legal thought and the development of legal systems. At the same time, for a long time, studies on proportionality have been characterized by a mixture of legal and moral components. The principle of proportionality in law is the result of a long and gradual process of development, starting with ancient civilizations and continuing to the present day. It reflects the society's desire to observe justice, expediency, necessity, and balance of interests in the application of law at the interstate and domestic levels.

The author concludes that the principle of proportionality - a practical legal embodiment of the general concept of proportionality - originates from the postulates set forth by Aristotle and Plato regarding the idea of justice. They emphasized the importance of proportionality in establishing justice and balance in society. Over the centuries, the idea set forth by the ancient philosophers evolved, being modified and clarified by their ideological followers, and eventually acquired the modern form of the principle of proportionality. In ancient societies, including Roman law, there were elements of proportionality, although the terminology and wording could vary from time to time. Proportionality was applied in the field of criminal justice, where punishment was correlated with the gravity of the crime. Over time, the principle of proportionality spread to other areas of law. Today, the principle of proportionality plays an important role in the international system of the law of war. It is used to find a balance between the negatives of war and the benefits of the use of military force, in the context of the use of military force as the last resort in public international law.

Key words: *principle of proportionality, balance of interests, proportionality, justice, aequitas, recta ratio, rechtsstaat*

Постановка проблеми. Ідея пропорційності в тому чи іншому вигляді була притаманна праву завжди, проте у XX столітті вона перетворилася із загальної передумови правового регулювання на самостійний нормативний постулат, визнаний правовий принцип. Одна за одною галузі права сприйняли принцип пропорційності як критерій правомірності поведінки суб'єктів права. При цьому дана теза застосовна як до внутрішньодержавного права, так і до зовнішнього – міжнародного права. Зважаючи на важливість принципу пропорційності в праві постає питання про необхідність розширення нашого знання про нього. Вважаємо, що в першу чергу увагу слід звернути на історію становлення принципу пропорційності. Дослідження історії розвитку принципу пропорційності мають особливе значення, оскільки воно допомагає: отримати більш детальне та глибше розуміння цього принципу і його ролі в правовій системі; отримати уявлення про динаміку принципу та визначити зміни, які він приносив до правової системи тощо. Знання історичних прикладів дозволяє нам бути краще підготовленими до вирішення сучасних правових питань, пов'язаних із застосуванням принципу пропорційності. Розуміння того, як правова система застосовувала пропорційність у минулому, допоможе нам зрозуміти, яким чином його необхідно покращити вже сьогодні і як зазначений принцип буде виглядати у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципу пропорційності приділяється достатньо уваги в наукових дослідженнях. Він ставав предметом наукових пошуків

Г. Вайпана, Ю. Зінченко, М. Косла, В. Левкулича, Ф. Мулинена, А. Петерса, С. Погребняка, С. Цакиракис, С. Шевчука та ін. Проте визначаючи зміст принципу пропорційності, науковці зазвичай не заглиблюються в коріння самої ідеї пропорційності і не аналізують розвиток принципу пропорційності, що і актуалізує дане наукове дослідження.

Мета статті. Стаття присвячена питанню становлення принципу пропорційності та динаміки його розвитку в праві.

Виклад основного матеріалу. Принцип пропорційності (співмірності) є ключовим аспектом сучасної правової думки. По суті, даний принцип є «наріжним каменем» сучасної постпозитивістської, неонатуралістичної точки зору на право, яка поєднує як позитивне (встановлене державою), так і природне право (дане людині від народження). Деякі дослідники вважають, що даний принцип бере свій початок ще за часів Античності та Середньовіччя [11, с. 3]. Ми погоджуємося з тим, що початок принципу було покладено за часів Античності. Принцип пропорційності – практичне юридичне втілення загальної концепції пропорційності – бере свій розвиток з постулатів, викладених Аристотелем і Платоном стосовно ідеї справедливості. Вони надавали значущість співмірності при встановленні справедливості та рівноваги в суспільстві. Протягом століть думка, викладена античними філософами, еволюціонувала, змінюючись і уточнюючись їх ідейними послідовниками і, зрештою, набула сучасного вигляду принципу пропорційності.

Ідея «справедливості як пропорції» вперше отримує своє закріплення у «Нікомаховій етиці» Аристотеля. Філософ розумів, що справедливість у своїй основі повинна спиратися на конкретні підстави, які є об'єктивними обставинами, і за наявності яких справедливість існуватиме. Справедливість має місце там, де є відносини між людьми, які об'єктивно потребують мір та пропорцій. Це трапляється кожного разу, коли люди, які прагнуть до свого добробуту, вступають у кооперативні відносини один з одним. Необхідності в справедливості не виникає, якщо всього в надлишку або всього абсолютно недостатньо, оскільки за таких умов не може сформуватися потреба у спілкуванні. Аристотелівська пропорційність багатогранна. Вона відображає «розподільчу справедливість», посиляючись на «відносну справедливість» по відношенню до різних індивідів на основі критеріїв попередньої диференціації. Пропорція визначається на основі ступеня виконання критеріїв диференціації. Сутність розподільчої справедливості полягає в розподілі благ пропорційно до чеснот та якостей конкретних осіб. Критерієм розподільчої справедливості є рівність, яка означає розподіл суспільних благ пропорційно внескам членів суспільства. Саме тому, розподільча справедливість дозволяє нерівне розподілення благ [5, с. 36]. Також Аристотель описував «справедливість відплати» (ретрибутивна справедливість). «У речах, справедливих по відношенню до іншої людини, не можна бути справедливою [тільки] для самого себе. Якщо хтось вирвав комусь око, то справедливість не в тому, щоб у відповідь і йому лише око вирвали, але в тому, щоб він зазнав ще більших страждань, втрат, з дотриманням пропорційності: адже й почав він перший, і вчинив несправедливо; він несправедливий подвійно, і справедливо, щоб пропорційно несправедливостям і він зазнав у відповідь більше, ніж вчинив» [1]. У цьому випадку ідея «справедливості як пропорції» безпосередньо стосується проблематики соціального покарання. Не можна не погодитися з тим, що Аристотель мав рацію щодо матеріалізму, взаємодоповнюючого характеру позитивного і природного права та своєї ідеї справедливості. Відмінність позитивного права та природного права є відповідним описом емпіричної правової реальності. Деякі закони природні та універсальні; інші локальні та позитивні. Аристотелівська схема закону та справедливості є «близькою за духом» сучасній людині.

Аристотель також переносив ідею «справедливості як пропорції» й у сферу міждержавних відносин. Він вважав війну природним способом набуття. Справедливість війни виправдовувалася застосуванням пропорційної й необхідної кількості сили для управління «варварами», яким за своєю природою судилося бути керованими. Таким чином, Аристотель, який сприймає рабство та колоніальні завоювання як буденність, у притаманній йому манері обґрунтував, що дії держави мають бути раціональним засобом для досягнення допустимої мети.

У філософії та політичних ідеях Платона справедливість займає центральне місце. Платон розглядає справедливість як основну цінність, яка має пронизувати всі аспекти життя суспільства. У діалозі «Держава» Платон пропонує своє уявлення про справедливість, вводячи поняття «справедливості в державі» та «справедливості в індивідуальній душі» [22]. Він вважає, що справедливість у державі та справедливість у душі людини мають аналогічну структуру та взаємопов'язані. У Платона справедливість пов'язана з гармонією, порядком та правильним функціонуванням, як у державі, так і в індивідуальній душі. Він бачить справедливість як ідеал, до якого потрібно прагнути для досягнення добробуту та гармонії в суспільстві і в душі людини.

Ідеї Аристотеля, Платона та інших античних філософів послужили загальною універсальною відправною точкою для подальших досліджень щодо питання пропорційності (співмірності), зокрема робіт Цицерона, Юстиніана, Августина, Ф. Аквінського та інших представників західної філософської думки. Перші в цьому списку римські юристи, які поєднали грецьку філософію права з римськими правовими концепціями. Так, роботи Цицерона є новаторським еkleктизмом у використанні ним правових концепцій, які походять безпосередньо з грецької філософії. Цицерон, по суті, вивів з ідеї Аристотеля концепцію пропорційності у позитивному праві. Для Цицерона закон був нічим іншим, як «recta ratio», справедливою пропорцією. Цицерон використовував пропорційність як засіб встановлення справедливості при призначенні вироку. Він виклав концепцію, яка на сьогодні визнається одним із найважливіших принципів сучасної теорії призначення покарання: «покарання має відповідати правопорушенню»; «у призначенні вироку є певна міра та пропорційність» [16]. Пропорційність у римлян – це баланс між потребами та справедливістю. За змістом вона відносила до римського принципу «*aequitas*» (з лат. – рівність, справедливість).

В основу «*aequitas*» було покладено формальну рівність громадян перед законом. Творчий характер «*aequitas*» виявлявся лише тоді, коли необхідно було усунути суперечності між усталеним застосуванням права і конкретним, нестандартним випадком. «*Aequitas*» стає мірилом відносним, пристосованим до специфічних особливостей спірного випадку, коли потрібно знайти нове рішення розумним примиренням обґрунтованих протилежних інтересів у душі даного правового інституту та «вродженого чуття справедливості» [12, с. 321]. Римський «*aequitas*» показує, що пропорційність – це дещо більше, ніж аристотелівське розуміння балансу конкуруючих інтересів. Абстрактна ідея, висловлена Аристотелем, перетворилася на загальний принцип римського права на практиці та у його правовій реалізації. Проте римське розуміння пропорційності вимагало додаткового прошарку «раціональності». Прийняття європоцентристською правовою парадигмою принципу пропорційності найкраще можна зрозуміти, якщо розглядати його через принцип сумлінності та «розумності» в якості критерію. Пропорційність вимагає аналітичної процедури врівноваження, за допомогою якої встановлюється пріоритетне відношення між конфліктуючими аргументами або інтересами та цінностями [23]. Римське приватноправове коріння даного принципу очевидне, особливо у договірному праві – стосовно виконання сторонами взятих на себе зобов'язань, поновленні порушених майнових прав, відшкодуванні збитків тощо. Пропорційність у римському приватному праві постає як інструмент раціональності в договірних відносинах.

Аристотелівські ідеї, відображені в римській концепції «*aequitas*», безпосередньо вплинули на європейську правову думку. Виходячи з римської традиції, принцип пропорційності спрямований на встановлення «recta ratio» у міжособистісних відносинах (договірне право), міждержавних відносинах (доктрина справедливої війни та делімітація морських просторів) або відносинах між людьми та державами (права людини). Надалі римські класичні тексти стали джерелом міжнародно-правової думки для релігійних діячів Середньовіччя та представників доби Просвітництва.

Ідея «справедливості як пропорції» щодо застосування сили (пропорційна самооборона/самозахист) у Середньовіччі була розвинена Аврелієм Августином та Фомаю Аквінським. Хоча А. Августин прямо не писав про «пропорційність» між силою і загрозою, він був одним

з перших філософів, що використовували термін «справедлива війна» [14]. Після прийняття римським імператором Костянтином Великим християнства, А. Августин об'єднав римську та християнську традиції природного права. Його робота є зсувом парадигми від язичницького розуміння до християнського розуміння справедливої війни [21, с. 455-456]. Римська концепція «fides» була перетворена на християнське поняття «віри» як середню ланку між розумною лояльністю у повсякденних правових відносинах та засобом підтримки миру.

Під впливом праць А. Августина, до аристотелівської концепції пропорційності звертається Ф. Аквінський, який у фундаментальному філософсько-богословському трактаті «Сума теології» [24] представив першу декомпозицію ідеї Аристотеля у вигляді відомої нині багатоступеневої процедури пропорційності. Філософ обґрунтовував наступні концепти: існують умови, які повинні бути, щоб застосування сили було справедливим; сила повинна бути необхідною; сила, коли вона застосовується, не повинна бути надмірною – вона має бути пропорційною; сила повинна застосовуватись згідно правил. Такий підхід став можливим завдяки систематичному тлумаченню римського права, яке узаконило квазісвітське уявлення про справедливу війну.

Пропорційна самооборона Ф. Аквінського, своєю чергою, стала розглядатися Гуго Гроцієм у якості загального принципу права [15]. Даний принцип, як зазначав автор, є застосовним до взаємовідносин не лише держав, а й окремих осіб. Таким чином, Г. Гроцій пов'язує ідею «справедливості як пропорції» з ідеєю інтересу, врівноваження як методу вирішення спорів. У роботах автора ми бачимо спробу (вдалу) поєднати античну ідею справедливості як відношення, середньовічний концепт пропорційного самозахисту та виведений ним концепт урівноваження інтересів. Наразі принцип пропорційності найчастіше використовується у національних галузях права, в яких наявний публічний інтерес, а також імперативний метод правового регулювання. Головна суть цього принципу полягає у розумному співвідношенні мети державного впливу засобам їх досягнення при забезпеченні балансу приватних і публічних інтересів [6, с. 193]. Тобто, право на самооборону має здійснюватися пропорційно до загрози; покарання має бути пропорційним злочину; адміністрація не повинна діяти надмірно. Г. Гроцій виступав за пропорційність як вимогу, за дотримання суворой справедливості. Його ідея пропорційності була керуючим стандартом для досягнення розподільчої та комутативної (обмінювальної) справедливості.

Гуго Гроцій застосовував позиції концепції справедливої війни для осмислення міжнародного права націй Європи. Г. Гроцій вважав, що війна може бути як справедливою, так і несправедливою. Справедливою війною вважалася та, яка ведеться для самооборони, для відшкодування збитків від агресії та здійснення відплати. Отже, виникає проміжне розуміння війни: з одного боку, війна допускається, з другого боку – засуджується. Ідеї права держави до ведення війни («jus ad bellum») і право/закон у війні («jus in bello») пов'язані з розумінням Г. Гроцієм справедливих та несправедливих війн. «Закон у війні» може розумітися як наявність юридичного рівня, що обмежує ті чи інші дії під час війни. Г. Гроцій передбачав саме закон у війні, тобто не закон над державою (але й не повну відсутність закону, що впливає із принципу суверенітету), а деяку угоду суверенних держав про те, як вони будуть між собою воювати [15]. Отже, позиція Г. Гроція полягає в тому, що будь-яке рішення про ведення війни повинно бути чітко необхідним та пропорційним можливій загрозі. Тобто, використання сили за відсутності чітких підстав та загроз не відповідає принципу пропорційності. Фактично, якщо виникає хоч якийсь сумнів щодо необхідності застосування сили, то така справа має бути вирішена на користь миру.

Інституційне визнання пропорційності, засноване на роботах Г. Гроція, згодом перейняли представники як натуралізму, так і позитивізму. Більше того, дане поняття включає перехід пропорційності з приватної сфери в публічну, і назад. Зокрема, нинішні дебати про приватне та публічне право пов'язані з теоріями міжнародних відносин Г. Гроція та ранніми сучасними теоріями, які надихнулися його ідеями. В цілому, завдяки працям Г. Гроція та багатьох інших вчених, принцип пропорційності (співмірності) сформувався через юридично-етичний діалог, який став одним із основних понять міжнародно-правової теорії.

Проведений аналіз свідчить, що починаючи з часів Античності застосування сили виправдовувалося колоніальними причинами. При цьому етичні підстави застосування сили передували юридичним підставам. Римські уявлення про справедливу війну були зосереджені на її доцільності та справедливості як моральних виправдань. Частково, підтримуваний римлянами підхід продовжує своє існування і в сучасній юридичній думці. Вважається, що концепція справедливої війни змінилася після завершення Тридцятирічної війни у Священній Римській імперії, коли було встановлено нову систему міжнародних відносин, закріплену в Мюнстерській та Оснабрюкській мирних угодах 1648 року. Державна практика почала відображати макіавеллівську ідеологію, підпорядковану ідеї створення сильної та справедливої держави. Згідно цієї ідеології, необхідна війна у межах державного суверенітету визнавалася справедливою.

Подальше становлення принципу пропорційності на міжнародній арені пов'язане з його докорінною трансформацією та поступовим домінуванням у міжнародно-правовій думці XX ст. прагматичних засад. Прагматизм у міжнародному праві з'явився у період між двома світовими війнами на стику двох критик формально-догматичного підходу. Перший різновид критики пов'язував формально-догматичний підхід із застарілим понятійним апаратом класичного міжнародного права, заснованим на ідеях державного суверенітету, та пропонував альтернативну концепцію міжнародного права, що будується на ідеях світової солідарності та соціального прогресу. Другий різновид критики, навпаки, дорікав формально-догматичному підходу за його академізм і, як наслідок, відрив класичного міжнародного права від реальних політичних відносин між державами, заснованих на силі та нерівності. Прагматизм ознаменував як сприйняття двох цих напрямів теорією та практикою міжнародного права, так і, водночас, спробу уникнути крайнощів кожного з них. Підсумком стало виникнення нового типу правової думки, в якій принцип пропорційності був покликаний забезпечити прийняття контекстуальних рішень щодо узгодження протилежних інтересів та пошуку компромісу між конфліктуючими інтересами сторін.

Продовжуючи наш історичний екскурс, слід зазначити, що у XVIII ст. в наукових колах дедалі виразніше починає виявлятися тенденція взаємозв'язку пропорційності з природним правом, а не лише з правом позитивним. Одним із перших, хто на системному рівні приступив до розробки принципу пропорційності в природному праві, був Гюнтер Генріх фон Берг, який відстоював позицію, згідно якої поліцейський закон може обмежувати природну свободу суб'єкта, але лише тією мірою, якою цього вимагає законна мета. Його послідовник Отто Майєр писав, що «природні права вимагають, щоб використання урядом поліцейських повноважень було пропорційним» [19, с. 267]. На нашу думку, слід наголосити на тому, що в аналізований історичний період природні права сприймалися як лібертаріанські права, які накладали обмеження на використання державної влади та розширювали захист політичних і економічних свобод. Отже, ліберальна буржуазія була зацікавлена у сприянні правовим змінам, спрямованим на впровадження у практику принципу пропорційності. Він стає важливим інструментом для інтеграції індивідуальних прав у авторитарну правову систему Пруссії, яка історично забезпечувала лише обмежену правову основу таких прав. Наполягаючи на тому, щоб уряд обирав лише такі засоби для досягнення результату, які були б найменш шкідливими для прав особистості, використання пропорційності накладало формальне обмеження на здійснення владою поліцейських повноважень, тим самим розширюючи права особистості у німецькому позитивному публічному праві.

Починаючи з другої половини XVIII ст. почалася поступова трансформація Пруссії з авторитарної держави, в якій король був найвищим і єдиним джерелом влади, в державу, вся діяльність якої підпорядковується нормам права (Rechtsstaat). Дотримання «Rechtsstaat» вимагало створення інституційного механізму його реалізації, що послужило основою для формування в Пруссії впливових адміністративних судів. Оскільки прусський парламент був реакційним органом і підпорядковувався вимогам уряду, він не вимагав підзвітності міністрів, що є важливою умовою запобігання зловживанням поліцейськими повноваженнями. Таким чином, у середині XIX ст., після того, як німецькі ліберали втратили надію

інституціоналізувати ефективну парламентську систему правління, вони перемістили свої вимоги з міністерської на судову підзвітність. Іншими словами, замість підзвітності міністрів та їх підлеглих парламенту, вони тепер вимагали підзвітності державних чиновників судам [17]. Реформісти вважали судову систему та її представників – суддів – найкращими захисниками прав особи від зловживань з боку держави. За підсумками, у Пруссії було створено окрему систему адміністративних судів, уповноважених перевіряти використання поліцейських (владних) повноважень.

На початку XIX ст. Вищий адміністративний суд (Preussisches Oberverwaltungsgericht, PrOVG) представив у своїх рішеннях вичерпний перелік правил «необхідних заходів», які стосувались принципу пропорційності. В ньому зазначалося, що встановлення справедливого співвідношення між наслідками, які можуть виникнути, і обраними заходами органів влади було однією з умов реалізації владних повноважень. З іншого боку, реалізація повноважень повинна відповідати другій умові, тобто умові ефективності; це означало, що обраний захід повинен сприяти досягненню законної мети. Таке пояснення «необхідних заходів» проторувало шлях для поширення концепції пропорційності та для її розвитку в праві Пруссії, а також у наукових дослідженнях німецьких юристів та філософів. У період між 1882 і 1914 роками PrOVG інтенсивно використовував пропорційність як метод перевірки законності державного втручання в економічне та соціальне життя. Не оголошуючи прямо про принцип пропорційності (співмірності), Вищий адміністративний суд у ряді важливих рішень виходив за рамки «Rechtsstaat». Суд наголошував на тому, що здійснення поліцейських повноважень, які порушують політичні та економічні права, має бути пропорційним і в жодному разі не підлягати розширеному трактуванню. Функціонально принцип пропорційності (а саме, щоб використання поліцейських повноважень було пропорційне цілям, визначеним законом) відповідав «Rechtsstaat» і доповнював його. І принцип пропорційності, і «Rechtsstaat», по суті, забезпечують способи «впоратися із системою», в якій існує мало формальних обмежень поліцейських повноважень. Rechtsstaat дозволяла уряду порушувати права особистості, але тільки тоді, коли таке порушення було чітко дозволено законом. Принцип пропорційності ще більше обмежував цю владу, дозволяючи уряду здійснювати ті заходи, які були необхідні для досягнення його законних цілей. Іншими словами, вимога наявності чіткої правової основи для використання повноважень поліції та вимога, щоб таке використання було пропорційним, призначалися для максимізації індивідуальної автономії в рамках правової системи, яка не має основного конституційного закону.

Надалі вже у XX ст. судові органи Німеччини почали «виводити» принцип пропорційності з кодифікації пруського права XVIII ст. Так, Федеральний конституційний суд Німеччини у своєму Рішенні від 15 грудня 1965 року зазначив: «У Федеральній Республіці Німеччина принцип пропорційності є неписаним конституційним принципом. Він походить від поняття правової держави та з природи основних прав, оскільки вони відображають загальне право на свободу громадянина від держави, яке може бути обмеженим державними органами лише у випадку переслідування абсолютно необхідного публічного інтересу» [13]. Принцип пропорційності виступає як правова гарантія захисту основних прав. Позаяк він має конституційне значення, він є обов'язковим не тільки для виконавчої та судової влади, але й законодавчої влади. Принцип пропорційності згадується у випадках виникнення суперечок між державними органами та особами стосовно порушень та обмежень їх прав та свобод. Фактично, виведений німецьким судом принцип пропорційності можна сформулювати так: індивідуальний тягар може бути покладений на особу державою лише у тій мірі, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно необхідної мети [10, с. 319]. У німецькому праві принцип пропорційності застосовується до правових актів будь-якої сили, до різних виконавчих та судових рішень. Він служить для перевірки та запобігання порушенням прав громадян Німеччини законодавчими, адміністративними або судовими органами. Сфера його застосування, починаючи з XVIII ст., була істотно розширена, на сьогоднішній день вона також включає горизонтальний контекст – взаємовідносини між громадянами.

Варто зазначити, що застосування принципу пропорційності як у позитивному, так і в природному праві, не гарантувало абсолютної визначеності та об'єктивності його правозастосування. Головна мета принципу полягала в забезпеченні можливості розмежування діянь, питання щодо пропорційності яких викликало або могло викликати суперечки, та вочевидь непропорційних діянь, забезпечуючи тим самим прийнятний рівень дотримання німецьким правом балансу інтересів.

На початку XIX ст. принцип пропорційності починає проникати в основоположні міжнародні та міждержавні правові акти. Він міститься в нормах IV Конвенції про закони і звичай війни на суходолі 1907 р., додаткових протоколах до Женевської Конвенції 1977 р., Договорі про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р. тощо. Незважаючи на те, чи є держави учасниками договорів, експерти зазначають, що даний принцип є частиною міжнародного звичаєвого права. Відповідно до цього принципу держава має право захищатися в односторонньому порядку чи/або здійснювати репресалії за умови їх пропорційності розмірам власним збиткам та кількості жертв. Відповідь також повинна бути прямою й необхідною, спрямованою не на цивільне населення, і переслідувати встановлення «status quo ante». Експерти стверджують, що принцип пропорційності відкритий для тлумачення та залежить від контексту й галузі застосування. До кінця XX ст. принцип пропорційності набув форми універсального стандарту раціональності, спрямованого на дотримання справедливого балансу інтересів (вузький зміст), як у горизонтальних, так і у вертикальних відносинах. В основі принципу пропорційності лежить суб'єктивний підхід, що базується на врахуванні різних критеріїв, відповідність яким і забезпечує дотримання концепту пропорційності. Такий розрахунок вимагає аналізу різних нормативних та фактичних елементів, які найчастіше є неоднозначними та виходять за рамки дотримання «балансу інтересів». У горизонтальних відносинах вони стосуються, здебільшого, проблематики співвідношення права та політики. У вертикальних відносинах пропорційність виступає більше як критерій справедливої рівноваги, сформованої мораллю і розумом, виправдовуючи дії виконавчої й законодавчої влади. Пропорційність як критерій справедливої рівноваги зобов'язана своєю доктринальною цінністю німецькій теорії права, в якій пропорційність розглядається як перевірка (звідси – і критерії такої перевірки) обґрунтованості втручання в основне право, а також як складовий елемент верховенства закону. Основні етапи перевірки нічим не відрізняються від римського права і ґрунтуються на доцільності, необхідності та балансі інтересів.

Висновки. Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє зробити висновок про те, що зміст, який вкладався у пропорційність (як ідею, концепт, принцип тощо), безпосередньо залежав від праворозуміння, притаманного відповідному часовому періоду. Історія становлення принципу пропорційності (співмірності) у праві пов'язана з еволюцією юридичної думки та розвитком правових систем. При цьому тривалий час у дослідженнях, присвячених пропорційності, простежується змішання правової та моральної складових. Принцип пропорційності у праві є результатом тривалого й поступового процесу розвитку, починаючи з давніх цивілізацій і триваючи до наших днів. Він відображає прагнення суспільства до дотримання справедливості, доцільності, необхідності, балансу інтересів у застосуванні права на міждержавному та внутрішньодержавному рівнях.

У стародавніх суспільствах, включаючи римське право, існували елементи пропорційності, хоча термінологія й формулювання могли миттєво різнитись. Пропорційність застосовувалася у сфері кримінального правосуддя, де покарання співвідносилося з тяжкістю злочину. З часом принцип пропорційності поширився й на інші галузі права. Принцип пропорційності займає важливу роль у міжнародній системі права війни. Він застосовується для пошуку балансу негативів війни та переваг застосування військової сили, в контексті застосування військової сили як останнього способу вирішення конфліктів у міжнародному публічному праві. В сучасному праві принцип пропорційності закріплений у багатьох міжнародних та національних правових інструментах, він є важливим компонентом правової держави та служить обмеженням для державної влади, забезпечуючи баланс між правами та інтересами громадян і суспільства. Принцип пропорційності у праві передбачає, що

обмеження прав та свобод громадян мають бути пропорційними й необхідними для досягнення законних цілей, таких як: захист громадського порядку, громадська безпека або захист прав та свобод інших осіб. Судова практика і тлумачення закону відіграють важливу роль у визначенні й застосуванні пропорційності у кожному конкретному випадку. Отже, принцип пропорційності у праві є невід'ємною частиною сучасної правової системи.

Незважаючи на те, що принцип пропорційності має суттєвий потенціал, його основним недоліком залишається залежність від оціночних суджень суб'єктів, які застосовують його на практиці. Істотний недолік реалізації принципу пропорційності лежить у площині визначення незалежності й самостійності міжнародних судових та інших органів у міжнародному праві, їх матеріальної, фінансової та іншої залежності від різних держав (наприклад, від позиції країн, у яких розташовані штаб-квартири цих структур); залежності суддів та арбітрів від країн, у яких вони проживають, або громадянами яких вони є і т.д. Зазначений аспект проблематики існування принципу пропорційності в міжнародному праві буде об'єктом наших подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел:

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
2. Габрелян А. Ю. Вектор розвитку України: дилема вибору. *Матеріали конференцій МЦНД*. URL: <https://doi.org/10.36074/mcnd-19.02.2021.lawgov.022> (дата звернення: 14.05.2024)
3. Габрелян А. Ю. Особливості функціонування міжнародних стратегічних альянсів в IT-сфері. «Правові системи». Науково-практичний електронний журнал, 2018. № 1/2. С. 490 – 498.
4. Габрелян А. Ю. Переваги та недоліки створення міжнародних стратегічних альянсів. «Правові системи». Науково-практичний електронний журнал, 2018. № 3. С. 601 – 610.
5. Левкулич В. Справедливість в концепціях мислителів античності. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. До 45-річчя від дня народження Вегеша Миколи Михайловича* / ред. кол. В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бурдяк та ін. Ужгород: Говерла, 2009. Вип. 12. С. 33 – 36.
6. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Х.: Право, 2008. 240 с.
7. Чепель О. В., Габрелян А. Ю. Показання свідка в кримінальному процесі: поняття, зміст, вимоги. Аналітично-порівняльне правознавство, 2023. № 4. С. 451 – 458.
8. Чепель О. В., Габрелян А. Ю. Система прав свідка в кримінальному процесі: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023. № 4. С. 168 – 180.
9. Чепель О. В., Габрелян А. Ю. Адвокат свідка: проблематика правового статусу. *Science of XXI century: development, main theories and achievements: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (January 26, 2024)*. Helsinki, Republic of Finland: International Center of Scientific Research, 2024. С. 131 – 136.
10. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Монографія. К.: Реферат, 2007. 640 с.
11. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві. *Український правовий часопис*, 2003. № 3 (8). С. 3 – 27.
12. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2: Д-Й. 744 с.
13. Beschluß des Ersten Senats vom 15. Dezember 1965. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv019342.html> (дата звернення: 14.05.2024)
14. FitzGerald A. Peace and War in Antiquity: A Selection of Passages from Ancient Greek and Latin Authors, Presented in English, with the Originals Appended. Scholartis Press, 1931. 123 p.

15. Grotius H. The Rights of War and Peace, including the Law of Nature and of Nations, translated from the Original Latin of Grotius, with Notes and Illustrations from Political and Legal Writers, by A.C. Campbell. Lawbook Exchange, Ltd.; Illustrated edition, 2017. 1118 p.
16. Grotius H. On the Law of War and Peace / translated from the original Latin *De Jure Belli ac Pacis* and slightly abridged by A.C. Campbell, A.M. Kitchener, 2001. 374 p.
17. Kenneth F. Ledford. Formalizing the Rule of Law in Prussia: The Supreme Administrative Law Court (1876–1914). *Central European History*, 2004. № 37(02). URL: <https://www.researchgate.net/publication/248664117> (дата звернення: 14.05.2024)
18. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskiyi O. Legal regime of virtual currency in ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. № 43. P. 21 – 24.
19. Mayer O. *Deutsches Verwaltungsrecht*. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1895. 482 p.
20. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: <http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550> (дата звернення: 04.01.2024)
21. Nussbaum A. Just War-A Legal Concept, 1943. Vol. 42. № 3. P. 453 – 479.
22. Plato: The Republic. Chartwell Books: Chartwell Classics, 2022. 416 с.
23. Sieckmann J. Proportionality as a Universal Human Rights Principle: An Analytical Perspective. *Springer Verlag*, 2018. P. 3 – 24.
24. Thomas Aquinas. The Summa Theologica. Second part of the Second part (QQ. 1-189). URL: <https://www.ccel.org/a/aquinas/summa/SS.html> (дата звернення: 14.05.2024)

